

І. Б. Усенко

Київського обласного центру дії Справа

«КИЇВСЬКОГО ОБЛАСНОГО ЦЕНТРУ ДІЇ» Справа – показовий судовий процес. Проведений навесні 1924 у справі нібито контррев. діяльності т. зв. Київ. відділ. закордон. рос. емігрант. організації «Центр дії». Фактич. бік справи, що значно вплинула на укр. академ. життя, докладно висвітлено в книзі Д. Голинкова «Крушение антисоветского подполья в СССР (1917–25)» (Москва, 1975) та стеногр. звіті судового процесу. Зберігся також архів «Центру дії» в Парижі, який свого часу був переданий Рос. закордон. архівові й після 2-ї світової війни потрапив до Москви (нині він складає окремих фонд Держ. архіву РФ).

1921 у Парижі рос. емігранти А. Карташов, М. Вакар, М. Чайковський та ін. діячі кадет. і близьких до неї партій створили політ. центр для ведення пропаганди в СРСР. Філії центру згодом постали в Празі, Стамбулі, Варшаві, Берліні та деяких ін. містах, проте на рад. тер. ця організація спочатку не мала осередків. Навесні 1921 М. Вакар та [Б. Євреїнов](#) (резидент у Польщі) за допомогою колиш. денікін. офіцера Б. Куцевалова, який запропонував їм свої послуги, налагодили «лінію зв'язку» від Києва до Польщі, а звідти – до гол. штаб-квартири в Парижі (за 2 р. свого існування змінила кілька кер.). Достовірно повністю не з'ясовано, хто, коли і з якою метою її використовував, зокрема Д. Голинков залишив записи, які свідчать про те, що «лінія зв'язку» спочатку належала «Нар. союзу захисту батьківщини та свободи» і лише 1922 *Б. Савінков* передав її (як «лінію зв'язку» на фінському кордоні) за домовленістю з М. Чайковським і М. Вакаром «Центру дії». «Лінією зв'язку» переправляли особисті листи, контрабанду, шпигун. інформацію, вивозили за кордон родини деяких замож. емігрантів. Контакти з «Центром дії» через «лінію зв'язку» підтримував пом. одного з київ. нотаріусів А. Вельмін, проте, можливо, він діяв і на влас. розсуд. У квітні 1922 М. Вакар відвідав Київ з метою створення місц. осередку «Центру дії». А. Вельмін познайомив його з колиш. прокурором Київ. судової палати С. Чебаковим. М. Вакар попросив С. Чебакова звести його з братами М. Василенком і К. Василенком, про яких він багато чув за кордоном від спіл. знайомих. [М. Василенко](#) усвідомлював певний ризик спілкування з М. Вакаром, який нелегально приїхав з-за кордону, однак погодився зустрітися з ним. Протягом 3-х вечорів (двічі в М. Василенка і один раз у *П. Смирнова*) брати М. і К.

Василенки, С. Чебаков, П. Смирнов та колиш. колега М. Василенка по кадет. партії адвокат Л. Чолганський слухали й обговорювали розповіді М. Вакара про думки і настрої еміграції. Надзвич. необізнаність М. Вакара та тих, хто стояв за ним, з подіями на батьківщині надихнула їх на ідею видання за кордоном часопису, однаково вільного від рад. цензури й емігрант. перегинів. М. Вакар виявив готовність стати ред.-видавцем такого журналу і просив киян періодично надсилати йому інформацію про справжнє становище в СРСР і УСРР, а також висловлювати свої міркування з теор. проблем, що хвилюють еміграцію. Після зустрічей М. Вакар доповів за кордон про створення «старшої п'ятірки» «Київ. обл. центру дії». Зв'язок із закордоном мав підтримувати С. Чебаков. М. Вакар познайомив його із кер. «лінії зв'язку» Б. Павловським і запропонував усю інформацію, яка надходитиме від кореспондентів, передавати через нього. Під час перебування в Києві М. Вакар розшукав свого гімназій. товариша О. Яковлева, якого загітував створити групу молодих інтелігентів, що сприяла б пожвавленню громад. сил, брала участь у виданні журналу. О. Яковлев організував невеликий гурток, до якого увійшли його колега по роботі в цукротресті О. Москвич (його спочатку не хотіли приймати до групи, оскільки колись він був близький до відомого лідера рос. шовіністів у Києві *В. Шульгіна*), асп. Л. Венгерова, викл. Волин. ІНО П. Тартаковський. «Молодша група» не мала самоств. зв'язку із закордоном. Із Києва М. Вакар поїхав до Москви, де також створив невеликий осередок сприяння «Центру дії» й майбут. журналу. Представник моск. групи – колиш. киянин, проф. Моск. кооп. інституту, правознавець П. Ісиченко – декілька разів приїжджав до Києва, але спіл. мови з киянами не знайшов. Після повернення М. Вакара за кордон «Київ. обл. центр дії», по суті, нічим себе не виявляв. Лише О. Яковлев намагався демонструвати активність: час від часу він приходив зі своїми пропозиціями до деяких чл. «старшої групи», але ті на них не зважали (таким чином «молодша група» виявилася повністю усунутою від контактів із закордоном). Однак не надто активне листування з «Центром дії» у Парижі тривало.

Через «лінію зв'язку» до «старшої п'ятірки» потрапило кілька листів, у яких ішлося про перспективи видання запланованого журналу під назвою «Новь», тексти 3-х підготовлених окремими представниками еміграції записок з питань аграр. політики, фінансів й адм. упр., видані за кордоном брошури. Наприкінці 1922 надійшли примірники перших двох номерів ж. «Новь» (загалом вийшло 4 номери, але останні 2 до М. Василенка та ін. не потрапили). М. Василенко згадував, що матеріали з Парижа в Києві обговорювали спочатку двічі на місяць, у 2-й пол. 1922 – раз на місяць, а у березні наступ. року група перестала збиратися. Наслідком цих обговорень стало кілька листів К. Василенка до ред. ж. «Новь» і особисто до М. Вакара й тих осіб з еміграції, яких він представляв. Ці звернення [К. Василенко](#) не погоджував зі своїми товаришами, хоча у цілому вони відображали заг. позицію. Ін. чл. «старшої п'ятірки» не написали за кордон жодного рядка. Вони ставилися до правлячої більшов. партії досить опозиційно, однак про боротьбу з нею у будь-якій формі навіть не замислювалися. Більше того, екстреміст. заклики до рев. змін, проголошені еміграцією,

чл. групи категорично засуджували. Наприкінці 1922 – на поч. 1923 уся мережа «Центрів дії» з штаб-квартирою в Парижі фактично розпалася. У М. Чайковського, М. Вакара та ін. не було коштів для утримання ж. «Новь» і «лінії зв'язку». Варшав. резидент Б. Євреїнов переїхав до Праги, де почав шукати нових спільників. У березні 1923 він запропонував киянам співробітництво з новою організацією і новим журналом, що мав бути створений на основі емігрант. часопису «Крестьянская Россия», але вони відмовилися. На цьому й припинився їхній зв'язок з «Центром дії», хоча в документах Париз. центру названа пізніша дата – травень 1923. Уся співпраця «старшої п'ятірки» з «Центром дії» в Парижі звелася б до нелегал. листування К. Василенка із закордон. журналом, якби О. Яковлев у пошуках матеріалів не познайомився з відповідал. службовцем штабу Київ. військ. округу С. Єдиневським. Останній у серед. літа 1922 передав йому фрагмент секрет. мобілізац. плану округу. Мобілізац. план (з ним ознайомилися й ін. чл. групи) для перевірки на достовірність показали колиш. офіцерові Б. Павловському (кер. «лінії зв'язку»), який переправив його за кордон. Згодом це стало приводом для звинувачення чл. «Київ. обл. центру дії» у шпигунстві, хоча проти братів М. і К. Василенків та Л. Чолганського таке звинувачення не висувалося. Достовір. інформації про те, як ГПУ УСРР натрапило на слід діяльності центру, донині немає. У Парижі були впевнені, що киян видав після арешту в Києві чл. моск. групи П. Ісиченко. Зрадником назвали вони і кур'єра «лінії зв'язку» М. Онищенко-Павлюка, який на поперед. і судовому слідствах дав широкі й обтяжуючі для цієї організації свідчення. Проте згідно з документами архівно-слідчої справи (нині зберігаються в архіві СБУ) П. Ісиченко не був зрадником. Його єдиного з усіх звинувачених у позасуд. порядку 19 травня 1924 стратили органи ОГПУ СРСР.

У ході процесу та після нього в деяких емігрант. виданнях часто висловлювалася думка, що епізод з мобілізац. планом – провокація ГПУ УСРР. Але конкрет. фактів, які б категорично спростовували чи підтверджували цю версію, не виявлено. Через кілька місяців після того, як «Київ. обл. центр дії» припинив діяльність, почалися арешти. Останнім 24 вересня 1923 заарештували М. Василенка. З різних причин уникнути арешту вдалося Г. Швайковському, О. Москвичу, А. Вельміну. 20 березня 1924 у Києві розпочалося слухання «К. о. ц. д.» С., що тривало майже 3 тижні (захищала підсудних група адвокатів на чолі з відомим по [Бейліса Справі](#) київ. адвокатом і громад. діячем М. Пухтинським). С. Чебакова, С. Єдиневського, О. Яковлева, В. Виноградову (кер. «лінії зв'язку») засудили до розстрілу, Л. Чолганського, М. і К. Василенків, П. Смирнова – до 10 р. ув'язнення, ін. підсудних – на різні строки (від 5 р.). Четверо були умовно покарані, виправдали Б. Язловського. Касац. інстанція – Верхов. суд УСРР – залишила вирок без змін. У травні 1924 ВУЦВК розглянув клопотання підсудних та їхніх близьких про помилування: М. Василенку, П. Смирнову та Л. Чолганському строк ув'язнення скорочено до 5 р., С. Чебакову смертну кару замінено на 10 р. позбавлення волі. Пом'якшили міру покарання й ін. засудженим. Без змін залишено вирок К. Василенку, який зробив спробу перетворити процес у політ. трибуну для пропаганди своїх поглядів.

Відмовився він подати і заяву про помилування, хоча відповідне клопотання порушила перед ВУЦВК його сестра К. Василенко. Наприкінці 1930 органи ГПУ УСРР знову повернулися до «К. о. ц. д.» С. Оскільки кілька колиш. засуджених вже відбули свої строки покарання, їх заарештували повторно, зокрема Б. Толпига, П. Смирнова, М. Воскресенського, С. Ткаченка. Більшість засудили до 5–10 р. таборів, меншість – до висилки у Казахстан на 3 р. У справі проходив також *В. Романовський*, але через відсутність доказів його випустили після 10-ти місяців ув'язнення.

Члени «старшої п'ятірки» «Київ. обл. центру дій» хоча й не створювали ніякої контррев. структури, все ж таки склали певну організацію, оскільки належали до масон. ложі «Зоря». Саме масон. братство пов'язувало їх з М. Вакаром, К. Кусковою та ін. діячами закордон. «Центру дії». У свідченнях підслідних як масони і контрреволюціонери також фігурували співроб. Комісії для виучування історії зх.-рус. та укр. права [І. Балінський](#) та історик-архівіст *В. Новицький* (дав підписку про співробітництво з НКВС УСРР, але реал. роботи не здійснював).

Рекомендована література

1. Дело Киевского областного центра действия. Х., 1927;
2. Полонська-Василенко Н. Д. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Зб. на пошану укр. учених, знищених большевиц. Москвою. Париж; Чикаго, 1962;
3. Кістерська Л. Д. та ін. Микола Прокопович Василенко. К., 1991;
4. Очеретенко В. І. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву» Державного архіву Російської Федерації) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1997. № 1–2;
5. Усенко І. Б. Репресоване правознавство: трагічні сторінки історії ВУАН // Правова держава. К., 1998. Вип. 9.

Бібліографічний опис:

Київського обласного центру дії Справа / І. Б. Усенко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-6243>

2001-2024 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).